



CULTUUR- GESCHIEDENIS VAN EUROPA

EEN HOORCOLLEGE OVER
DE EUROPESE CULTUUR IN
DE 20^e EEUW

Door Hermann von der Dunk

Home Academy

Home Academy Publishers geeft hoorcolleges en lezingen uit op audio-cd. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door de meest boeiende sprekers. Zo kunt u kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank.

Kijk verder op www.home-academy.nl

Uitgave: Home Academy Publishers
President Kennedylaan 19
2517 JK Den Haag
Postbus 17111
2502 CC Den Haag
Tel: 070-3607613 Fax: 070-3455199
E: info@home-academy.nl

Deze uitgave is tot stand gekomen i.s.m. Studium Generale Universiteit Utrecht

Opname: Sandro Ligtenberg (15 en 22 september 2004)
Stem inleiding: W.J.C.M.van Nispen tot Sevenaer
Muziek: Cok Verweij
Mastering: Frits de Bruijn
Vormgeving: ruth.bos@wxs.nl
Productie en vermenigvuldiging: MediaMotion B.V.

© Copyright 2005 Home Academy Publishers, Den Haag
ISBN 978 90 8530 011 3
NUR 77

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

J.L. Heldring, *Lof van het Conservatisme* (in: Liberaal Réveil, april 1974)

E.H. Kossmann: *Over Conservatisme* (in: Politieke theorie en geschiedenis: verspreide opstellen en voordrachten, Amsterdam 1987)

E.M. Mulder e.a., *De paradoxen van vernieuwing* (Uitgeverij Markant, Nijmegen 1985)

C.F. Geyer, *Mythos, Formen, Beispiele, Deutungen* (München 1996)

Logos en mythos (Publicatie Nederlands Gesprek Centrum, Baarn 1974)

Aanbevolen literatuur

Algemeen:

H.W. von der Dunk, *De verdwijnende hemel, over de cultuur van Europa in de 20e eeuw* (Amsterdam 2000).

Op onderwerp:

Barbara Tuchman, *The Proud Tower* (Batam Books 1981)

Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory* (London/Oxford/NewYork 1979)

Hans Herzfeld, *Der Erste Weltkrieg*, (uit: DTV-Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts, München)

Lothar Gruchmann, *Der Zweite Weltkrieg*, (uit: DTV-Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts, München)

Winston Churchill, *The Second World War* (6 dln. London 1948-1953)

Chr. van der Heijden, *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*.

H.W. von der Dunk, *Sprekend over identiteit en geschiedenis* (Amsterdam 1992)

H.W. von der Dunk, *Conservatisme* (Bussum 1976)

26

CULTUURGESCHIEDENIS VAN EUROPA

Een hoorcollege over de Europese cultuur in de 20ste eeuw

Door Prof. dr. H.W. von der Dunk

Inhoudsopgave

Deel één: De moedercatastrofe van de twintigste eeuw

Hoofdstuk 1: De Eerste Wereldoorlog, schuld, onvermijdelijkheid of verkeersongeluk? 5

Hoofdstuk 2: Ontgoocheling en verloop 7

Hoofdstuk 3: Algemene gevolgen 9

Deel twee: De schaduw van de Tweede Wereldoorlog

Hoofdstuk 1: De oorzaken 11

Hoofdstuk 2: Het verloop 12

Hoofdstuk 3: De lange schaduw 13

Deel drie: Conservatisme en Progressivisme

Hoofdstuk 1: De begrippen. 16

Hoofdstuk 2: Wordingsgeschiedenis van de tegenstelling 18

Hoofdstuk 3: Vernieuwing: evangelie van de consumptieve samenleving. 20

Deel vier: Historische mythen

Hoofdstuk 1: Mythe, utopie en wetenschap. 22

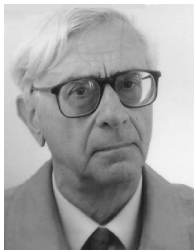
Hoofdstuk 2: Voorbeelden van nationale mythen 23

Hoofdstuk 3: Andere vormen van historische mythen 25

Aanbevolen literatuur 26

3

HERMANN VON DER DUNK



Prof. dr. H.W. von der Dunk is emeritushoogleraar Contemporaine en Cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Utrecht. Hij publiceerde vooral over moderne Nederlandse en Duitse geschiedenis, geschiedtheorie en historiografie. Hij bracht tevens werken uit over de Shoah en schreef een tweedelige Cultuurgeschiedenis van de 20^e eeuw, getiteld *De Verdwijnende Hemel*. Hij schreef daarnaast in wetenschappelijke tijdschriften en dagbladen en leverde bijdragen aan handboeken en encyclopedieën.

STUDIUM GENERALE UNIVERSITEIT UTRECHT

Het Studium Generale van de Universiteit Utrecht verzorgt een interdisciplinair aanbod van lezingen en symposia op wetenschappelijk en cultureel gebied.

Kijk voor meer informatie op <http://www.sg.uu.nl>

kunstenars, wetenschappers. Het staat niet zonder meer gelijk aan de legende die dikwijls om zulke figuren heen ontstond. Bij de legende hebben we met fictieve of sterk aangedikte verhalen te maken. Legendevorming wordt echter sterk begunstigd door de mythe en mythe leidt snel tot legendevorming. De mythe zelf onttrekt zich ook hierbij aan rationele bewijzen of kritiek doordat ze de betreffende held een paradigmatische of symbolische betekenis toekent en hem daarmee actualiseert. Ze creëert een band tussen idool en vereerders en daar heeft de wetenschap geen greep op. De legende zelf speelt in het verleden. De mythe werkt altijd in het presens als inspirerende kracht.

ideologieën en politieke stromingen kunnen ze niet missen. Er is de democratische mythe van "de volkswil", waar regeringsleiders graag mee schermen, in de eerste plaats dictatoren. In de socialistisch-communistische doctrine was er de mythe van de arbeider, die het zuivere geweten van de samenleving was en niet kon falen.

De daadwerkelijke effecten van historische mythen - en die interesseren ons natuurlijk het meest - kunnen onberekenbaar zijn, heilzaam of schadelijk. Dat laatste blijft dan overigens weer een kwestie van standplaats, cultuur en normenstelsel. Toch zijn er de uitgesproken fatale mythen waarbij een demonisch vijandbeeld wordt geschapen. Het meest berucht is de antisemitische mythe van de joodse parasiet en de joodse samenzwering maar ze is lang niet de enige van dit allooi. Hardnekkige vijandbeelden kunnen gemakkelijk een mythisch karakter aannemen: "de islamieten, de turken, de roomsen" en vooral geldt dat voor esoterische gesloten gemeenschappen, "de vrijmetselaars, de jezuïeten, de homoseksuelen". Daartegenover staan verzoenings- of harmoniemythen, die tegenstellingen willen overbruggen vanuit een overkoepelende eenheid. Een zeer actueel voorbeeld is de mythe van Europa, dat remedie geeft de inter-Europese oorlogen en het oude nationalisme.

Ook rond grote dramatische gebeurteniscomplexen kunnen mythen ontstaan, zoals de mythe van de revolutie, geënt op de Franse revolutie die de hele 19e eeuw door en ook in de 20e inspiratiebron en poolster voor revolutionaire politieke bewegingen en projecten is geweest. Gegeven de betekenis van de mythe als inspiratie en als kompas voor de eigen tijd en toekomst, ligt het voor de hand dat ook en vooral uitzonderlijke historische figuren zich altijd hebben geleend voor mythevorming. Dat geldt ook voor grootheden op ander gebied,

SYNOPSIS VAN HET HOORCOLLEGE OVER DE EUROPESE CULTUUR

Deel een: De moedercatastrofe van de twintigste eeuw

Hoofdstuk 1: WO1: schuld, onvermijdelijkheid of verkeersongeluk?

De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) was een cesuur die een einde maakte aan een heel tijdperk dat beheerst werd door het ongeschokte vooruitgangsgeloof en superioriteitsbesef van Europa en dat als het hoogtij van de burgerlijke beschaving kan worden gezien. Nu zijn er twee soorten cesuren: degenen die door de tijdgenoten en degenen die door het nageslacht worden aangebracht. Die behoeven elkaar niet te dekken. De tijdgenoot vergroot actuele gebeurtenissen en die vergroting wordt door de huidige mediacultuur met haar dramatisering van het moment enorm bevorderd. Dat leidt tot een vermoedende aaneenschakeling van 'historische momenten'. Maar de Eerste Wereldoorlog veranderde zowel de politieke kaart als het culturele gezicht van Europa definitief en hij werd ook door de tijdgenoten zelf als een civilisatiebreuk ervaren. De oorlog werd tegen de verwachtingen in een machinale onpersoonlijke slachting op ongekende schaal doordat voor het eerst de hooggeïndustrialiseerde staten met miljoenenlegers en heel hun technisch vernietigingsvermogen op elkaar botsten. Daardoor kregen de techniek en de hele economie een doorslaggevende betekenis en de bevolking raakte er actief bij betrokken. Dat was het logische gevolg van de toegenomen politisering en kiesrechtuitbreiding, waardoor elke oorlog een zaak van de hele natie werd of als zodanig moest worden voorgesteld. Behalve diplomaten en militairen werden de journalisten een onmisbare kracht in de strijd als spreekbuis van de publieke opinie. Feitelijk liep hij daardoor uit de hand. Bij zijn uitbreken was het tot een merkwaaardige uitbarsting van chauvinisme gekomen, doordat ieder land meende dat het voor

zijn behoud en zijn hoogste waarden streed. Hoewel door de machtstegenstellingen en de toenemende wederzijdse bewapening een groot conflict al lang in de lucht had gehangen en oorlog feitelijk als een natuurlijk verschijnsel gold, kwam hij toch verrassend. De moord te Sarajevo op de Oostenrijkse troonopvolger leek eerst geen reden voor een explosie. Door de onderliggende wezenlijke twistpunten vatte Europa echter snel vlam. Maar dat was ook mogelijk dankzij een verouderd geromantiseerd geschiedbeeld van de oorlog, dat voor velen iets van een heroïsch avontuur had. De verre koloniale oorlogen hadden stevast de Europese superioriteit bewezen en konden dat beeld alleen maar bevestigen.

Na afloop werd daarom, ook met het oog op de publieke opinie en de opgezweepte harstochten, de vraag naar de oorzaken en de schuldigen aan deze gigantische ramp, die aan ca. 10 miljoen mensen het leven had gekost, van bijzonder belang. De overwinnaars stelden Duitsland verantwoordelijk. De schuldvraag van 1914 werd zo het meest bediscussieerde vraagstuk van de eeuw. Die Duitse schuldbekentenis (door de Duitsers hartstochtelijk bestreden) moest de rechtvaardiging worden voor de harde bepalingen en de torenhoge reparaties. Later is de oorlog echter vrij algemeen als een soort fataal verkeersongeluk getypeerd, een carambolage ten gevolge van het noodlottige mechanisme van de allianties, waar niemand onderuit kon en dat niemand zo had gewild. Dat oordeel berust op een misvatting voorzover politiek altijd een kwestie is van prioriteiten en in 1914 andere dingen voor alle betrokkenen nog zwaarder wogen dan behoud van de vrede, zoals prestige, nationale eer, angst voor achteruitgang en machtsverlies, economische berekeningen en verwachtingen, en ook omdat niemand toen de aard en de consequenties van de moderne oorlog al kon overzien. Duitsland en Oostenrijk waren bang voor

6

name in de Duitse geschiedschrijving. Even opmerkelijk zijn de nationale zedingsmythen die het volk predestineren voor een specifieke taak. In protestantse kring was er de mythe van Nederland als het Nieuwe Israël en de drie-eenheid God-Nederland-Oranje waaruit zijn hoge roeping bleek. Fransen, Duitsers, Engelsen, Russen, Amerikanen...allen zagen en zien zich zelf in navolging van de joden als een uitverkoren volk met een zending en ook de speciale band met God ontbreekt vrijwel nergens. Die visie bracht ook de heldenverering mee van figuren, die bij uitstek de grootheid hadden bevorderd en de roeping verpersoonlijkten.

Hoofdstuk 3: Andere vormen van historische mythen

Daarbij valt te denken aan de verschillende voorstellingen die naar de oorsprong verwijzen niet van een bepaald land maar van de gehele mensheid, zoals de mythe uit de Oudheid van de drie (of vier) tijdperken, waarin de hele wereldgeschiedenis, de toekomst inclusief, kan worden ondergebracht. In de mythe van het Gouden Tijdperk - een ietwat gesecculariseerde variant van de Paradijsmythe - komt de nostalgie uit, het verlangen naar vroeger dat een algemeen menselijk verschijnsel is in het grote en in het kleine. Impliciet daaraan is het idee van verlies, vast kenmerk van het Paradijs. Grote politieke betekenis in de zestiende tot de achttiende eeuw kreeg de contractmythe over een oorspronkelijk verdrag tussen heerser en bevolking. In de Verlichting kwam de cultuurkritische mythe van de "edele wilde" op en als een tegenhanger van demythe van de Vooruitgang. De eerste hield een neergang in juist door de beschaving, de tweede een opwaartse lijn - ook dankzij de beschaving. Vooral de vooruitgangsmythe beheerst tot in onze tijd het denken en de belangrijkste

23

Hoofdstuk 2: Voorbeelden van nationale mythen

Veel nationale mythen zijn oorsprongmythen omdat men in de oorsprong van een volk zijn aard en bestaansrecht zoekt. Hoe langer de stamboom, hoe verder de oorsprong terug ligt, des te hoger de status. Het is een versie van 'het recht van de oudste', dat in talloze samenlevingen en in het verleden een natuurlijk recht vormde. Daaruit worden ook in de politiek territoriale rechten afgeleid. Wie zich de eerste bezitter noemt, voelt zich rechtmatig eigenaar. Daar ligt het zeer reële belang van de lange stamboom en dus de aansporing tot mythevorming. De Romeinen kenden de mythe die hen tot navolgers van Aeneas bestempelde en met het legendarische Troje verbond. De joden gingen terug naar Abraham, de man uit Ur. Moderne naties bleven niet achter. Nederlanders trokken een lijn naar de Bataven en ze bestonden daarmee - zij het ietwat onbehouden - al vanaf 100 v.Chr. Duitsers kwamen van de oude Germanen, die met bepaalde deugden werden uitgerust. Daarnaast kenden ze de mythe van het universalistische rijk, geënt op het Heilige Roomse Rijk uit de Middeleeuwen, dat op zijn beurt weer als de rechtmatige verlenging en opvolger van het Romeinse Rijk gold, waaraan het zijn aanspraken ontleende. Na de formele liquidatie van dat Roomse Rijk door Napoleon werd de herinnering eraan een inspiratiebron voor de Duitse eenheidsbeweging. De droom van het toekomstige rijk als de glansrijke wedergeboorte van het eerste, blijkt in de legende van de slapende Barbarossa, een politieke variant van het mythische Doornroosje-motief. Het verenigde Duitsland van 1871 was in die visie dan ook 'het Tweede Rijk'. Later beriepen de nationaal-socialisten zich erop dat zij het Derde Rijk hadden gebracht - en daarmee de glorieuze voltooiing, een Duizendjarig Rijk, de banalisering van een oude christelijke mythe. Die snoeverij heeft niettemin een soort status verworven als naamgeving, met

22

een verslechtering van hun positie en kozen daarom tenslotte de vlucht naar voren en de aanval uit zelfbehoud. Tsaristisch Rusland mocht om prestigerezenen naar binnen en buiten geen zwakheid vertonen. Frankrijk en Engeland waren benauwd voor een Duits overwicht, zodat tenslotte ieder land de oorlog als een noodzakelijk kwaad de voorkeur gaf boven een onzekere dreigende toekomst.

Hoofdstuk 2: Ontgoocheling en verloop

De Duitsers drongen volgens het Schlieffen-plan in hoog tempo via het neutrale België diep in Frankrijk door maar liepen bij de Marne vast. De strijd veranderde hier vier jaar lang in een moordende stelling- en loopgravenoorlog, een uitputtingsslag in afwachting van een beslissende doorbraak. Op die laatste hoopten beide partijen die van een aanvalsoorlog waren uitgegaan. In het Oosten golfde de strijd eerst tussen de Russische en de Duits-Oostenrijkse legers met zeer wisselend succes heen en weer tot Rusland door morele desintegratie en de revolutie in 1917 werd uitgeschakeld en door de Duitsers een harde vrede kreeg opgelegd. De Duitsers waren daarmee de baas in Midden- en Oost-Europa en verlost van de tweefronten-oorlog. De toestand voor de Entente in het Westen was uiterst kritiek, hoewel de blokkade Duitsland in economische moeilijkheden bracht. Om die te doorbreken lanceerde het echter de onbepaalde duikbotenoorlog, die Amerika provokeerde en in de oorlog trok. De Amerikaanse bijstand redde Frankrijk voor de ineenstorting.

Toen de algemeen verwachte korte duur en snelle overwinning uitbleven, kwam het tot een wijd verbreide ontgoocheling, maar men raakte in een fatale

7

heksenkring: alleen een beslissende overwinning kon de enorme offers en aantallen gesneuvelden rechtvaardigen en dat leidde dan aan weerskanten tot verhoogde verbeterde inspanning en dus tot nóg meer slachtoffers. Die inspanning en hoge bloedtol werden overal begeleid en gerechtvaardigd door een felle propaganda die de strijd als een principiële worsteling tussen goed en kwaad en als existentiële noodzaak voor behoud van het eigen land en de eigen cultuur voorstelde, waarbij de vijand op primitieve wijze gedemoniseerd werd. Het einde kwam in 1918 toen Oostenrijk ten gevolge van de ontbindingsverschijnselen binnen het multinationale rijk de strijd opgaf en vervolgens Duitsland, bang voor een militaire catastrofe en voor een revolutie, haastig om een wapenstilstand vroeg in de hoop op een compromisvrede. Dat kwam neer op een capitulatie, al stonden zijn legers nog in Frankrijk en België. Juist daarom kwam een compromis voor de geallieerden niet meer in aanmerking en zij eisten bovendien een democratische regering als voorwaarde. Dat leidde tot veel verwarring en de these van verraad bij de Duitse bevolking, die de gang van zaken niet kon doorzien. Het beslissende ingrijpen van Amerika was daarmee ook een eerste signaal van de verzwakking van Europa, ofschoon dat nog niet tot de meesten doordrong. Maar Amerika kon daardoor zijn stem en dus zijn morele en politieke normen doen gelden, die (zoals bij ieder land!) uitgingen van de eigen samenleving als model.

Hoofdstuk 3: Algemene gevolgen

De opgezweepten emoties en de propaganda hadden verstrekkende gevolgen voor de vredesregelingen. Voor het leeggebloede zwaar beschadigde Frankrijk stond veiligheid voorop en dus moest Duitsland onschadelijk worden gemaakt.

8

werkelijkheid en die onttrekt zich aan de empirische wetenschap. Zodra we in het verleden méér zien dan een aaneenschakeling van gebeurtenissen maar een richtsnoer, morele maat, onverslijtbare waarheid en inspiratie voor onze eigen tijd en problemen, introduceren we daarom een mythisch element. We leggen een verband, slaan een brug van dat verleden naar onze tijd. Die band kan echter voor anderen of voor een andere tijd onzichtbaar of onaanvaardbaar zijn. Onzichtbaar natuurlijk ook voor de mythische figuren zelf die dat verband niet kennen. Geen tijd en geen volk leeft zonder historische mythen, waaraan het een zingeving, rechtvaardiging en opdracht voor het eigen bestaan ontleent. De mythe als zodanig is daarom niet in strijd met 'de empirische feiten'. Ze geeft aan die feiten een specifieke betekenis die relevant is voor ons bestaan. Maar de mythe is daarom ook noodgedwongen uiterst selectief. Ze negeert wat haar boodschap en effect in de weg staat en daar schuilt haar achilleshiel, de steen des aanstoots voor de wetenschap. Ontmythologisering vecht de eenzijdige selectie en belichting aan en wil de verduisterde helft van de werkelijkheid redden. Daarmee opent ze echter gemakkelijk de poort voor een nieuwe tegen-mythe wil ze niet in een nietszeggende feitenregistratie blijven steken maar een alternatieve zingeving presenteren.

Mythe mag ook niet verwisseld worden met utopie. De mythe verwijst altijd naar een verleden dat ook een gids is voor de toekomst. De utopie verwijst uitsluitend naar een toekomst, ontwerpt een ideaal dat niet verwerkelijk kan worden. Daarom behoeft het nog niet zinloos te zijn want het streven ernaar kan al nut hebben. Zonder een utopisch element verliest een toekomstproject snel zijn vleugels. Zonder een mythisch element zijn overtuigingskracht.

21

geschiedbeeld en gids voor de toekomst, geamputeerd en getrivialiseerd hebben tot een plat rendementsdenken, waarbij 'innovatie' en 'vernieuwing' zelfstandige waarden zijn geworden, losgekoppeld van filosofie en moraal. Het is een vernieuwingsobsessie zonder hart geworden, ook als de oude mythe van de vooruitgang de moeder ervan was. Dit denken heeft zich ook los gemaakt van speciale politieke programma's en zowel liberalen als socialisten of hun erfgenamen huldigen de innovatiecultus, terwijl ook zich conservatief noemenden op gebied van techniek en rendement meegezogen worden, willen ze niet als wereldvreemde zonderlingen genegeerd worden.

Deel vier: Historische mythen

Hoofdstuk 1: Mythe, utopie en wetenschap

Mythe en geschiedwetenschap heten onverenigbaar. Ontmythologisering wordt als belangrijke taak van de historicus gezien. En toch gaat de geschiedschrijving kennelijk onder mythen gebukt als historici het werk van anderen en van hun voorgangers telkens moeten corrigeren. Wetenschap mag dan geen mythe tolereren, ons beeld van het verleden, de geschiedenis, kan blijkbaar niet zonder. Een mythe is iets anders dan een banale vervalsing of een waandenkbeeld.

Bij een mythe denken we allereerst aan de Oudheid, zoals aan de Grieken en hun mythologische verhalen, die hun vorm van religie waren. De mythe was een verhaal of voorstelling, die een algemene waarheid en geldigheid bevatte. Men denke aan Oidipous, Narcissus, Persephone. Geen enkele religie zonder mythe. Het gaat daarbij om een aanschouwelijke waarheid en zingeving van de

De Amerikanen waren de oorlog ingetrokken met de leuze "War to end all Wars". Om een oorlog uit te sluiten werd vooral op aandringen van de Amerikaanse president Wilson een Volkenbond opgericht die voortaan de vrede moest bewaken en de boosdoener zou bestraffen. Door de overwinning van de Westerse mogendheden werden voorts ook hun politieke beginselen als basis van een nieuwe ordening aangenomen: nationaal zelfbeschikkingsrecht, een parlementaire democratie, rechtsgelijkheid en persoonlijke vrijheden. Daarmee verrezen in Midden- en Oost-Europa tal van nieuwe staten maar tevens nieuwe moeilijkheden, doordat die beginselen met elkaar en met de eisen van veiligheid en vrije handel botsten. Duitsland werd als veruit sterkste tegenstander aan banden gelegd en vernederd waardoor hier een haard van wrok en rancune ontstond. Er lag een tijdbom onder de nieuwe regelingen. Inmiddels had de Russische revolutie de radicale bolsjewisten aan de macht gebracht, die de hele kapitalistisch-liberale orde de ideologische oorlog aanzegden, door een communistische wilden vervangen en daarmee een andere tijdbom hadden neergelegd.

Tijdens het verloop van de oorlog waren er tevens nieuwe mentale tegenstellingen ontstaan: tussen de frontsoldaten in modder en granaatvuur en de militaire staven achter de linies, evenals tussen de troepen en het achterland, de bevolking, die geen scherp beeld kreeg en mocht krijgen van de toestanden aan het front. De kranten moesten de moraal oppeppen en in de overwinning geloven. Aangezien vrouwen op tal van plaatsen mannen hadden vervangen, bevorderde dat het zelfbewustzijn en de vrouwenemancipatie. Nood en gevaar kwamen de technische en wetenschappelijke vindingrijkheid zoals altijd zeer ten goede. De preutse seksuele normen veranderden eveneens, de sociale mobiliteit werd verhoogd en het gezag van de oude standen ondermijnd. De

oorlog had daardoor onbedoeld ook een democratiserend effect. De individuele reacties liepen echter zeer uiteen. Velen raakten hun geloof kwijt, werden nihilist of hingen revolutionaire of pacifistische ideeën als hun nieuwe religie aan. Bij anderen kwam het tot een verhevigd nationalisme, verachting van liberale en humane waarden en een verheerlijking van de heroïsche mens. Er ontstond een gewenning aan geweld en doden. Het traditionele mensbeeld van de beschaafde Europese burgerij liep in elk geval onherstelbare averij op en de sporen daarvan waren niet alleen in de politiek maar ook in de literatuur en de kunsten in de komende tijd zeer zichtbaar.

Deel twee: De schaduw van de tweede Wereldoorlog.

Hoofdstuk 1: De oorzaken

De Tweede Wereldoorlog (1939-45) is ondenkbaar zonder de eerste. Dat wil niet zeggen dat hij ook onvermijdelijk was. De vredesregelingen hadden echter tal van gefrustreerde volkeren en minderheden achtergelaten die naar een revisie van de toestand streefden. Voor een vreedzame oplossing waren geduld, tijd, het ontbreken van sociale spanningen en een zekere welvaart nodig die bij de bevolkingen tolerantie konden kweken en ze immuun konden maken voor de verkondigers van gewelddadige politieke avonturen. In de allereerste plaats gold dat voor het verslagen Duitsland dat ondanks alle opgelegde economische lasten en beperkingen nog steeds de sterkste meest dynamische continentale mogendheid was gebleven. Tussen de nieuwe staten die uit de bankroete Habsburgmonarchie waren gevormd bestonden grote meningsverschillen over de grensregeling en binnen de meesten leefden minderheden die

10

programma's. Bovendien betekent behoud van de bestaande toestand, de status quo bij een permanente verschuiving dat conservatieven inhoudelijk de klok telkens op een ander uur willen stil zetten. Het nationalisme werd zowel door conservatieven als liberalen vertegenwoordigd. Het fascisme tenslotte was - ideologisch gesproken - een hutsput van conservatief-liberale, socialistische en revolutionaire ingrediënten in het teken van een fervent nationalisme en een verwerping van de democratie.

Hoofdstuk drie: evangelie van de consumptieve samenleving

Toen het vooruitgangsoptimisme door de catastrofes van de 20e eeuw een knauw kreeg en de progressieve ideologie uiteen viel, verloor ook het conservatisme zijn oorspronkelijke coherentie. Er zijn feitelijk twee soorten conservatieven. De enen plaatsen hun pragmatisme, realisme, en een sceptisch mensbeeld tegenover het idealistische optimistische van progressieven en van linkse ideologen en ze verfoeien radicalisme en doctrinarisme. De anderen hame ren vooral op overgeleverde waarden en normen die aan het verleden of aan de godsdiensten zijn ontleend en ze bestrijden elk ongeloof. Het pragmatisch-sceptische conservatisme kan zich vinden in liberale opvattingen, bij voorbeeld wat de scheiding van kerk en staat of de vrijhandel aangaat. Conservatisme dat de eigen nationale traditie en waarden tegenover een relativierende multiculturele tolerantie stelt, is een ander conservatisme dan het religieuze dat eerder gelovigen als zodanig tegenover ongelovigen en vrijdenkers zet. Elk mensbeeld laat bovendien verschillende standpunten in de praktische politiek toe. Van groter belang is dat vandaag technologie, consumptieve samenleving en vrije markt-doctrine het oude vooruitgangsgeloof, in de zin van een optimistisch

19

rechts-links. Binnen beide grote kampen kwam het tot scheuringen en afsplitsingen tussen nieuwe soorten van behoudenden en vernieuwers, die zich echter niet altijd als zodanig wilden zien of noemden. Zo schoven de liberalen, oorspronkelijk vernieuwers en kinderen van de Verlichting en de secularisatie, als vertegenwoordigers van de kapitaalkrachtige burgerij en haar belangen en waarden op naar rechts, maar ze vielen daarbij tevens uiteen in een rechter en linker vleugel. De eersten wilden de staat beperken tot handhaver van recht en orde in het belang van vrijheid van handel en individuele ontplooiing, de laatsten pleitten voor een zekere sturing om de verschillen tussen rijk en arm te beperken. Maar eigendom bleef voor alle liberalen een heilig recht en voorwaarde voor geestelijke onafhankelijkheid, vrijheid en menselijke waardigheid. Eigendom was voor de socialisten nu juist een discutabel punt en voor de meer radicalen de oorzaak van alle onrecht en onderdrukking. Conservatieven beklemtoonden daarentegen de waarde van de gemeenschap boven het liberale individualisme en ze verbonden zich met de lagere standen om een traditionele hiërarchische orde te behouden of te herstellen. Ze bepleitten daarvoor ook sociale maatregelen. Ze zagen de staat als vaderlijke beschermer van de zwakken en beschouwden kerk en godsdienst als onmisbare steunpilaren. Binnen het socialisme ontstond een diepe scheuring tussen radicalen, revolutionairen (communisten) en gematigden, hervormers (socialisten). Nationalisme werd vooral door de rechtse partijen vertegenwoordigd, sociale emancipatie door de linkse, maar die twee prioriteiten sloten elkaar niet uit en ten aanzien van kwesties als economische vrijheid of staatsbemoeienis, individualisme of gemeenschap, liepen de tegenstellingen daar weer dwars doorheen. Hetzelfde gold voor de vraag van het staatsbestel, democratie of autoritaire staat, in het extreme geval dictatuur. Met de veranderende sociale samenstelling van de partijen, veranderden ook vanzelf hun waarden en inhoudelijke

18

zich benadeeld voelden: Polen, Hongarije, de nieuwe Sovjet-Unie, Italië hadden allen hun revisionistische wensen en historische herinneringen aan het voormalig gebied dat nu bezit van de buurman was. De nieuwe democratie was een onwennige staatsvorm. Dat gold ook en vooral voor Duitsland en bovendien droeg de nieuwe democratische republiek het ongelukkige geboortestigma dat ze door een nederlaag en onder druk van buiten was opgericht. Ze kon gemakkelijk geassocieerd worden met de harde vrede en de nationale vernedering. Dankzij een zware politieke en vooral economische crisis, die internationaal was, kon daar tenslotte het nationaal-socialisme doorbreken en een moderne dictatuur met een radicale racistische en totalitaire ideologie oprichten. In tegenstelling tot de Eerste kende het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een duidelijke hoofdschuldige: Hitler, die niet alleen Duitsland zijn oude machtspositie terug wilde geven en bovendien flink vergroten, zodat het onafhankelijker van de wereldmarkt zou worden, maar die dat koppelde aan zijn geloof dat het Germaanse ras tot heerser over Europa was bestemd, het Slavische ras moest onderwerpen en de joden moest uitroeien. Daardoor kreeg die oorlog tenslotte een heel ander gezicht dan zijn voorganger.

Hoofdstuk 2: Het verloop

In zuiver militair opzicht was hij dramatischer en spannender. Men had van de eerste geleerd, voorzover de moordende inefficiënte loopgravenoorlog werd vervangen door de Duitse overrompelingstactiek van de Blitzkrieg met behulp van tankwapen en luchtmacht, waarbij uiteindelijk in snelle geconcentreerde veldtochten half Europa werd onderworpen. Frankrijk, politiek en moreel in verval, stortte binnen twee maanden ineen. Alleen Engeland onder leiding van

11

Churchill hield stand. Toen Hitler ook de Sovjet-Unie binnenviel en de Verenigde Staten door de aanval van de Duitse bondgenoot Japan in oorlog raakten, keerde na 1942 langzaam het getij. Een compromisvrede met Hitler en het nationaal-socialisme was uitgesloten en de oorlog werd voortgezet, anders dan de eerste, tot de daadwerkelijke volledige militaire nederlaag van Duitsland dat geheel werd bezet. Nieuw waren daarbij ook de massale bombardementen op open steden, die feitelijk het hele land in frontgebied konden veranderen. De Duitsers waren daarmee begonnen en de geallieerden sloegen tenslotte met tienvoudige vernietigingskracht terug. Het totale aantal doden in Europa en het verre Oosten wordt op het vijfvoudige van de eerste wereldoorlog geschat (ca.50 miljoen) en de chaos en de verwoestingen van Rusland tot de Noordzeekust waren zonder weerga. Door de afworp van twee atombommen dwong Amerika drie maanden na de Duitse capitulatie ook Japan onmiddellijk op de knieën. Het militaire verloop, hoe spectaculair en enerwend ook dankzij de geperfectioneerde techniek en een vindingrijkere elastischer strategie, verbleekte in de herinnering en psychische verwerking echter op den duur bij de twee andere zaken die nieuw waren. Allereerst de bezetting van de talrijke landen die door de Duitse Wehrmacht onder de voet waren gelopen. Die bezetting kwam tenslotte neer op een terreur-regime toen alom verzetbewegingen de kop opstaken tegen de indoctrinatie en de heerschappij van het nationaal-socialisme. Het tweede aspect hing met dit eerste samen: de concentratiekampen waar honderdduizenden omkwamen of werden vermoord, en de vernietiging van vijf tot zes miljoen joden, deels door vergassing. Vooral die volkerenmoord, ook op de Sinti en Roma, zoals die qua schaal en methode in de geschiedenis nog niet was voorgekomen, heeft uiteindelijk het beeld van het nationaal-socialisme en van de oorlog bij het nageslacht bepaald.

Hoofdstuk 2: Wordingsgeschiedenis van de tegenstelling

Conservatisme als een politiek-maatschappelijke filosofie bestaat alleen dankzij de tegenvoeter - revolutionaire of progressieve ideologieën en bewegingen, grote veranderingen, waaraan het streven naar behoud zijn bestaansrecht ontleent. Het kwam niet toevallig pas op met de Franse revolutie en als reactie op de ongekende omwenteling, het einde van een eeuwenoude maatschappelijke orde. Conservatieven bestreden de Verlichtingsdenkbeelden, het geloof in de rede en het nieuwe vooruitgangsgeloof, die geestelijke brandstof van alle progressieve bewegingen, liberalisme, socialisme, communisme. Het conservatieve mens- en geschiedbeeld was eerder pessimistisch of sceptisch. Het verleden had normatieve waarde. Bij een vertaling naar de politiek vond conservatisme voortaan in de rechtse partijen zijn tehuis, zoals progressivisme in de linkse. De benaming rechts-links dateert eveneens uit de Franse revolutie, waar de behoudende partijen, de hogere standen rechts, de vooruitstrevende of revolutionaire burgerlijke partijen links van de voorzitter in de wetgevende vergadering zaten. In de wandeling werden ze veelal synoniemen. Gegeven de elementaire betekenis van rechts en links voor ons gevoel en denkpatroon worden politieke tegenstellingen, ook als ze feitelijk veel gecompliceerder liggen, altijd weer in dat rechts-links- of conservatief-progressief-schema terug gebracht. Men maakt nog een verschil tussen conservatieven en reactionairen. De laatsten willen de klok terug zetten (desnoods met geweld) de eersten alleen de continuïteit bewaren en snelle veranderingen of breuken voorkomen. De enorme veranderingen in de loop van de 19e en 20e eeuw, die uiteraard niemand zo had kunnen voorzien, zorgden echter voor nieuwe problemen, waarvoor in de oude maatschappijconcepten nog geen plaats was geweest. Daardoor veranderde ook de grote tegenstelling conservatief-progressief of

beginselloze afkeer van verandering. Dat hing samen met een 'conservatieven' genoemde tijdelijke partijgroepering uit de 19e eeuw die vrij roemloos verdween bij gebrek aan een duidelijk beginsel en een filosofie, zoals de conservatieven elders die hadden. Geen partij wilde voortaan dat etiket want juist in een land met zo'n sterke theologische cultuur was een politiek beginsel voorwaarde voor respect en erkenning. Echter, Nederland was anderzijds een vrij conservatief land waar de ontwikkeling geleidelijk verliep, zonder breuken of revoluties. 'Nieuwlichterij' was in vroegere eeuwen evenmin een compliment. Die geleidelijkheid en continuïteit maakte een geprofileerd conservatisme daarom eerder overbodig. Toch stonden conservatieven hier evengoed tegenover vernieuwers als overal. Alleen waren ze opgesplitst binnen de verschillende zuilen en partijen en daardoor niet zichtbaar als principiële tegenstanders van progressieven en als aparte groep, maar ze deden zich binnenskamers gelden onder de vlag van de zuil: protestants, katholiek, liberaal, socialistisch. Die bepaalde het gezicht. Dat was een gevolg van de vanouds pluralistische en burgerlijke samenleving die zelf uit een grote opstand was voortgekomen. Maar een opstand die het behoud van traditionele rechten was ontstaan. De Nederlandse identiteit was voortgekomen uit die versmelting van opstandigheid en traditionalisme en een scherpe scheiding tussen die twee was er mee in strijd en raakte aan een kern.

De snelle maatschappelijke veranderingen vanaf de jaren zestig, de uitbarsting van vernieuwingsdrift en de gelijktijdige ontzuiling schiepen echter een nieuwe situatie. De utopieën van de vernieuwers hebben vanaf de jaren tachtig dan weer een aversie gewekt tegen het linkse doctrinarisme. Vrije markt en neoliberalisme werden troef. Tevens wekken europeïsering en multiculturele samenleving onzekerheid en een heimwee naar eigen verleden en nestwarmte.

Hoofdstuk 3: De lange schaduw

De gevolgen van de oorlog deden al evenmin onder voor die van de eerste. Niet de cultuur maar het mensbeeld zelf kreeg nu een barst door die ervaringen. Europa was definitief als centrum van de wereldpolitiek onttroond, dat nu bij de twee supermogendheden Amerika en Rusland lag. De zegevierende oorlogsalliantie veranderde vrijwel onmiddellijk in grimmige vijandigheid en een Koude Oorlog. Duitsland en Europa werden door een IJzeren Gordijn in twee helften gescheiden, die elkaars maatschappelijke ordening verketterden - een constellatie die tenslotte bij alle schommelingen bijna een halve eeuw zou duren. Oost-Europa kwam daarbij onder de ijzeren heerschappij van de Sovjet-Unie en het Stalinisme. Dat was het onvermijdelijke gevolg van het feit dat de Sovjet-Unie het leeuwenaandeel in de strijd tegen Hitler-Duitsland had gehad en dat het Rode leger die landen had 'bevrijd'. Desondanks ontstond prompt de mythe van een Westers verraad die nog volop heerst; gevolg van verkeerde voorspiegelingen en verwachtingen deels bij de Westerse geallieerden, deels bij de bevolkingen zelf. Een brede gordel van liberaal-democratische buurlanden betekende voor de Sovjet-dictatuur van Stalin evenwel een permanente bedreiging en verontrusting en hij was in 1945 in de positie om dat te verhinderen.

Door de Europese zelfverminking kwam vervolgens de wereldwijde bevrijding van de koloniale volkeren in een versnelde fase die ook tot een navenante verandering van Europa's denken en normen en zijn zelfbeeld zou leiden. Dat was niet onmiddellijk het geval en het was ook een generatiekwestie. De eerste twee decennia stonden grofweg nog in het teken van herstel en wederopbouw en daarnaast in West-Europa van de aaneensluiting onder Amerikaanse

leiding tegen het communisme en de gevreesde expansie van de Sovjet-Unie. Daardoor verschoven de prioriteiten zeer snel en het westen van het gehalveerde Duitsland werd van een vijand een bondgenoot, die weer op de been moest worden geholpen. De oorlog zelf werd allereerst vooral herdacht in het teken van het nationale verzet. Dat kon ook het zwaar aangeslagen zelfbewustzijn van de door Hitler-Duitsland onder de voet gelopen volkeren weer tot steun dienen. De internationale politiek daarentegen werd sterk beheerst door een inhaalmechanisme: de fouten en zwakheden in de omgang met Hitler zouden tegenover Stalin niet herhalen. Die historische 'les' werd een leidraad en leidde tot de NAVO en een krachtige houding in elke crisis. Met de komst van een nieuwe generatie halverwege de jaren zestig verschoof de optiek. Onder indruk van de wereldwijde dekolonisatie, de verstarde Oost-West-fronten en uit ongenoegen over de restauratieve tendenties van de naoorlogse politieke en economische elites barstte een brede protestbeweging los en de belangstelling voor het verzet maakte plaats voor aandacht voor de slachtoffers, bovenal de massamoorden. Dat werd in de hand gewerkt door de processen tegen oorlogsmisdadigers en de invloed van de media, vooral ook de TV, die de internationale communicatie enorm vergemakkelijkte en geestelijke grenzen doorbrak. Daardoor overschaduwde deze lugubere kant van het nationaal-socialisme de militaire oorlog en al het andere.

De Nederlandse cultuur stond voortaan bijzonder sterk in het teken van de oorlogsherinnering. Hier was de schok speciaal groot geweest omdat men de Eerste Wereldoorlog nog had gemist en dankzij een lange vredige neutraliteitsperiode geen ervaring had met geweld en terreur. Ook voor Nederland geldt dat het oorlogsbeeld na de jaren zestig verschoof en tevens in intensiteit nog toenam; deels omdat de wederopbouw was voltooid, vrede en hoge wel-

14

vaart uitgebreid omzien nu mogelijk maakten en ook de angst voor de Sovjet-Unie en het communisme was verminderd.

Deel drie: Conservatisme en Progressivisme

Hoofdstuk 1: De begrippen

Conservatisme is de laatste jaren in Nederland in de belangstelling gekomen. Er is zelfs een Burke-stichting opgericht als hommage aan 'de geestelijke vader' van het conservatisme. Bewijs van de rehabilitatie van een besmet begrip, want dat was conservatisme in Nederland lange tijd geweest. Vooral vanaf de jaren zestig met hun vernieuwingsleuzen waren conservatieven verdacht. Vanwaar die negatieve lading en vanwaar de tamelijk recente omslag? Conservatisme is op zichzelf een algemeen psychisch verschijnsel en van alle tijden. Het vloeit voort uit veiligheidsinstinct en binding aan het bestaande, dat in toenemende mate deel wordt van de persoon. Doorgaans wordt men conservatiever naarmate men ouder wordt (meer verleden heeft) maar conservatisme kan zich uiten op velerlei gebied: mode, smaak, eten, esthetische en kunstopvattingen, geloof of politiek. Men kan op het ene gebied conservatief zijn, op het andere niet. Het tegengestelde, vernieuwingsdrang is even universeel en wortelt in de behoefte aan zelfprofilering en schepingslust aan kritiek, onvrede of idealisme. In de jeugd die vanzelf op de toekomst is gericht, is die vernieuwingsdrang gewoonlijk het sterkst maar ze kan ook de meest verschillende vormen aannemen.

Anders dan in andere landen, die gerespecteerde conservatieve partijen kennen, betekende in Nederland (politiek) conservatisme zoveel als behoudzucht -

15